

Henk te Velde

'Geheimzinnig schijnende diepte'

De volkskoning en de omstreden band tussen vorst en volk in de 19^e eeuw

In dit artikel -oorspronkelijk een lezing- gaat Henk te Velde in op de politieke en symbolische rol van de nieuwe Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw. Hierbij staat de relatie tussen volk en koning centraal.

Op de een na laatste pagina van zijn *Oranje in ballingschap (1795-1813)* schrijft Algra: 'Nederland heeft zich zelf bevrijd en Oranje en Nederland hebben elkaar hervonden. *Het wonderlijke is alleen, dat het zo vanzelf sprak.* Want dat kan alleen verklaard worden uit het feit, dat Oranje en het Nederlandse volk zijn verbonden door een trouw, die wortelt in geheimzinnig schijnende diepte. En toch – het is hier geen mythe, die betovert; het is een historische idee, die het leven richting geeft. Oranje en Nederland samen één, ondanks dwaalwegen, misverstand, verwijdering – samen één, mits zij samen op de bres staan voor de volksvrijheid.'¹

Algra was een vooraanstaande antirevolutionair en sprak deze woorden uit in 1943 voor een gezelschap dat door de Duitsers gegijzeld was. De woorden klonken daarom vromer dan ook toen heel wat professionele historici voor hun rekening hadden willen nemen. Toch bevatten ze in een notedop veel van wat er nodig is om de relatie tussen vorst en volk te analyseren. Algra ontkent de 'verwijdering' niet die tussen Nederland en Oranje was opgetreden in de Bataafse en Franse tijd, maar Oranje was ondanks die verwijdering toch teruggekeerd en dat was de reden om te spreken van een 'trouw, die wortelt in geheimzinnig schijnende diepte'. De band tussen Oranje en Nederland was echter niet onvoorwaardelijk, maar bestond bij de gratie van het gemeenschappelijke doel, 'de volksvrijheid'. Wat Algra daar ook precies onder wenste te verstaan – ongetwij-

1 H. Algra, *Oranje in ballingschap (1795-1813)* (Kampen 1948) 140.

feld nationale onafhankelijkheid, maar vast ook vrijheid tegenover dictatuur – hij gaf in ieder geval een politieke invulling aan de relatie tussen Oranje en Nederland, en een invulling die voor discussie vatbaar was.

Aankomst van den Prins van Oranje te Scheveningen
30 November 1813

Prentkaart van het inhalen van de latere koning Willem I op het strand van Scheveningen, 30 november 1813. Uit: Fred J. Lammers, *Het Huis van Oranje in oude ansichten deel* (2e druk; Zaltbommel 1997).

Zoals Oranje en de monarchie in de oorlog een machtig symbool konden zijn, zo gold dat ook in de negentiende eeuw. Maar een symbool van wat? Op die vraag zijn nogal uiteenlopende antwoorden gegeven, en de kracht van het symbool school, zo zal ik betogen, voor een belangrijk deel in de dubbelzinnigheid ervan. Er bestaat een hele reeks artikelen met titels als 'Oranje en de democratie'.² Maar hoe vaak daarin ook werd uitgelegd dat die relatie bijna nooit warm was geweest, het veranderde weinig aan de populariteit van het thema. In dit verband valt vaak, zoals bij Algra, het woord 'mythe'.³ In de jaren zestig ging de aandacht vooral uit naar 'ontmythologisering' en de werkelijkheid achter de mythe, maar er zijn amper

2 Bijv. W.H. de Beaufort, 'Oranje en de democratie' in: Idem, *Geschiedkundige opstellen* (Amsterdam 1893); G.W. Kernkamp, 'Oranje en de democratie', *Vragen des Tijds* (1910) II, 61-86; W.H. Vermooten, 'Democratie en Oranjehuis' in W.J.C. Buitendijk e.a., *Als een goed instrument. Werkelijkheid en mythe ten aanzien van het Oranjehuis* (Lochem z.j. [1963]) 61-87.

3 Zie boektitels zoals in de vorige noot en Anton Constandse, *Oranje zonder mythe* (Amsterdam 1980).

publicaties waarin deze speurtocht op het Oranje-terrein serieus wordt aangevat.⁴ Tegenwoordig wordt veelal de mythe zelf onderzocht, zoals in de bekende bundel artikelen met de programmatische titel *Invention of tradition*, waarin Eric Hobsbawm uitlegt dat politieke of maatschappelijke tradities vaak van veel recentere datum zijn dan wordt aangenomen en soms bewust zijn 'uitgevonden'. Verreweg het meeste gerucht maakte de bijdrage over de monarchie van David Cannadine.⁵ Hij laat zien dat het ritueel, waarom Engelsen in het algemeen en de Engelse monarchie in het bijzonder bekend staan, eigenlijk een betrekkelijk recente uitvinding is, want in de eerste helft van de negentiende eeuw verliepen monarchale feesten en begrafenissen nog uiterst rommelig. Cannadine gaf aan het concept *invention of tradition* vooral de betekenis van perfectionering en herinterpretatie van min of meer bestaande elementen. Niet het ritueel rond de monarchie als zodanig was nieuw, maar de zorg die eraan besteed werd, de perfectionering en professionalisering, de uitbreiding die eraan gegeven werd, en de betekenis die het in de nieuwe context van een maatschappij met persfotografie, massamedia en verbeterde verbindingen kreeg. Dat men het concept *invention* dus niet altijd volstrekt letterlijk moet nemen, heeft begrijpelijkerwijs bij haastige lezers wel eens misverstanden opgeroepen. Bij Cannadine is *invention of tradition* niet een uitvinding uit het niets.

Bij de vorm van *invention of tradition* die Cannadine op het oog heeft kan men voor Nederland bijvoorbeeld denken aan het Wilhelmus.⁶ Het is een oud lied, maar het werd in het ancien régime gezongen op een geheel andere melodie dan die wij nu gebruiken. Bovendien werden op die melodie ook nog eens vaak geheel andere teksten gezongen. De woorden van het Wilhelmus hadden ook aan het eind van de negentiende eeuw geen direct relevante betekenis meer, maar dat verhoogde juist de mystieke werking. Aan het eind van de negentiende eeuw begon het lied het *Wien Neerlands bloed* te verdrijven, onder meer omdat het suggestief naar het verleden

4 *De monarchie. Referaten gehouden op het historisch congres te Nijmegen 1966* (Amsterdam 1966) spreekt in het voorwoord over ontmythologisering, maar de lezingen zijn geen beeldenstorm, wat men ook niet verwacht van Drees, L.J. Rogier en Kossmann.

5 David Cannadine, 'The context, performance and meaning of ritual: the British monarchy and the 'invention of tradition', c. 1820-1977' in: Eric Hobsbawm en Terence Ranger, *The invention of tradition* (Cambridge etc. 1983) 101-164.

6 Louis Peter Grijp ed., *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn bureu* (Nijmegen/Amsterdam 1998) – ook verschenen als *Volkskundig Bulletin* 24 (1998) I.

Wien Neerlands Bloed, het volkslied dat tijdens de regering van koningin Wilhelmina werd vervangen door het *Wilhelmus*. Uit: Lammers, *Het Huis van Oranje*.

verwees. Een dergelijke dubbelzinnige relatie met het verleden kent ook Koninginnedag. Hoewel de verjaardag van de stadhouder in de achttiende eeuw als Prinsjesdag gevierd werd en de verjaardag van Willem I ook met de nodige publieke festiviteiten gepaard ging, was er toch iets wezenlijks veranderd. Anno 1900 moest het feest de eendracht van de natie temidden van politieke verdeeldheid uitdrukken. Dat was in het begin van de negentiende eeuw nog niet nodig geweest. Bovendien waren de volksfeesten nu het resultaat van particulier initiatief. De festiviteiten rond Willem I gingen uit van de staat, op Koninginnedag begonnen allerlei burgerorganisaties feesten te organiseren. Dat het feest een succes werd, is echter voor een belangrijk deel eraan toe te schrijven dat het door Nederlandse preceden - ten en buitenlandse voorbeelden meteen vanzelfsprekend leek de verjaardag van de vorstin als nationale feestdag te vieren.

Deze voorbeelden zijn niet willekeurig gekozen. In tegenstelling tot Engeland, waar de opkalefatering van de monarchie vooral een zaak was van plechtigheden en ritueel, ging het in Nederland vooral om de positionering van het Oranjehuis als een monarchie van het volk. Het is een onderscheid dat tot op de dag van vandaag doorwerkt. Theater heeft in de Engelse politiek altijd een veel grotere rol gespeeld dan in de Nederlandse en diegenen die bij de perfect opgevoerde koninklijke inhuldigingen, jubilea en begrafenis - sen in Engeland de leiding hadden, waren grote liefhebbers van toneel.⁷ Door Cannadine's artikel is de aandacht voor het

theatrale element in de Britse politiek vrijwel uitsluitend op de monarchie geconcentreerd, maar wie ook maar enige kennis heeft van het Britse Lagerhuis weet dat ook daar het toneelmatige een grote rol speelt. In Nederland hebben vorst en volk altijd een weerzin gehad tegen theater, rond de monarchie maar ook in politiek en maatschappij – Willem II is de uitzondering die de regel bevestigt. In Nederland ging het aan het eind van de negentiende eeuw dan ook niet zozeer om theater, ceremonie en ritueel, maar om de volksmonarchie.⁸ De volksmonarchie was evenmin als de invention of tradition rond het koningshuis in het algemeen een uitvinding uit het niets. Het succes van de volksmonarchie berustte op elementen uit het verleden die in een nieuw verband werden opgenomen: met name het burgerlijke en het populistische element van de Nederlandse monarchie, die hier achtereenvolgens aan de orde zullen komen.

Dat Oranje in 1813 in Nederland kon terugkeren had het geslacht, om een hedendaags begrip te gebruiken, vooral te danken aan zijn naamsbekendheid – in het Europa van de Restauratie een groot goed. In de historisch gezinde negentiende eeuw heeft Oranje van de troef van het verleden volop geprofiteerd. Zelfs in de periode van Willem III heeft Nederland amper een republikeinse beweging gekend, en wierp internationaal het prestige van de Oranje-naam zijn nut af. Dat men na 1813 voor een monarchie koos, is ook niet vreemd. Een republiek zou in het monarchale Europa een anomalie geweest zijn.

Voor de komst van een Oranjemonarch behoefde dus niet veel strijd of zelfs maar inspanning geleverd te worden. De steun van de te Wenen verzamelde voorstanders van een historische monarchie was op zichzelf al bijna voldoende. Een andere zaak was de positie die de monarch binnen lands zou gaan innemen.⁹ Zoals bekend gedroeg Willem I zich bij voorkeur als een Landesvater of zelfs als een verlicht despoot, maar er was toch een constitutie die hij niet volstrekt kon negeren. De koning heeft meer tegenspel gekregen dan wel eens gedacht wordt maar hij verwierf veel speelruimte door zijn interpretatie van de grondwet, door veel buiten de volks-

7 William M. Kuhn, *Democratic royalism. The transformation of the British monarchy, 1861-1914* (Londen etc. 1996) o.a. 66.

8 Jaap van Osta, *Het theater van de Staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam z.j.) 235.

9 De internationale positie laat ik buiten beschouwing; zie daarover o.m. N.C.F. van Sas, 'Het Grote Nederland van Willem I: een schone slaapster die niet wakker wilde worden' in: C.A. Tamse en E. Witte ed., *Staats- en natievorming in Willem*

vertegenwoordiging om te regelen en door de tienjarige budgetten, die maakten dat de Kamers maar zelden zijn werk werkelijk konden blokkeren, als ze dat al hadden gewild.¹⁰ De ruimte die de koning had, berustte voor een belangrijk deel op de tenminste passieve instemming van het pays légal. Vaak is die instemming geïnterpreteerd als slapheid, maar was het dat? In 1815 was het koninkrijk nieuw en de belangrijkste kwestie was hoe de centrale figuur, de koning, zijn taak zou interpreteren. Willem I deed dat op een manier die voor de spraakmakende gemeente in het noordelijk deel van zijn koninkrijk weinig te wensen overliet. Hij voerde een economische politiek die in de beste patriotse tradities paste en was als koning vooral verlicht bestuurder – of moet men zeggen regent? – en zeker geen hoveling. Aandacht voor uiterlijk vertoon had hij amper.

Willem I zette de toon voor een burgerlijk koningschap. Hoezeer dat in de smaak viel blijkt uit de door vooral Ellen Krol geanalyseerde gelegenheidsgedichten uit het begin van zijn regering. Uitbundig wordt hij daarin geprezen om zijn ingetogen hofleven, zijn voorbeeldige huiselijkheid en wordt hij ingehaald als de vader die het Nederlandse volk nodig heeft: 'Die lijdende, treurende, twistende kindren, / Dat kwijnende huisgezin, ach! Waren wij! / Die, jaren betreurde, die wedergekeerde, / Die heelende Vader, ó Vorst! die zijt gij.' 'Wie kent niet zijne deugd', schrijft een ander, 'zijne verlichte denkwijze, zijne vriendelijkheid, zijne volksliefde, zijn huisselijke levenswijze, zijne voorbeeldige godsdienstigheid'.¹¹ Dit is natuurlijk allemaal overdreven gelegenheidswerk, maar er wordt de koning wel een rol opgedragen die bij hem paste en die hij in zekere zin ook heeft geprobeerd te vervullen. Interessant is ook dat zijn afkomst een belangrijk pluspunt is. Behalve de bekende Oranjenaam gaat het dan om zijn Nederlandse geboorte, zijn Hollandse opvoeding en het Nederlands dat hij van jongsafaan heeft geleerd. Daarmee voldeed Willem I aan het begin van de negentiende eeuw aan de eis van nationale verbondenheid, die internationaal vooral aan het eind van die eeuw gehoord werd.¹² De vorstenwereld

I's koninkrijk (1815-1830) (Brussel/Baarn 1992) 171-185.

10 Zie bijv. N.C.F. van Sas, 'Onder waarborging eener wijze constitutie' in Idem en H. te Velde ed., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 114-145.

11 E.J. Krol, "'Verdienste blinkt op Neêrlands troon". Gelegenheidsgedichten rond de komst van koning Willem I' en Joris van Eijnatten, 'Oranje en Nederland zijn één. Orangisme in de negentiende eeuw', *De Negentiende eeuw* 23 (1999) 30 en 8; C.J.J. Clements, 'Oranjepreken en oranjeliefde. Een onderzoek naar het negentiende-eeuws protestants natiebesef' in J.H. van de Bank e.a., *Theologie en kerk in*

was een internationale wereld: de vorsten trouwden onderling en hadden vaak meer contacten met hun familieleden op of naast buitenlandse troonen dan met het volk waarover zij regeerden. Willem I was geen uitzondering op die regel want hij had immers gedurende zijn ballingschap geprobeerd elders als vorst aan de slag te komen. Maar nu werd hij als bij toeval weer geplaatst in het land dat hij goed kende. Hij had in Leiden gestudeerd en was opgevoed als zoon van de stadhouder, een positie met monarchale pretenties, maar toch nog enigszins van eerste onder zijns gelijken temidden van de Hollandse regenten. Zijn achtergrond maakte Willem I de ideale figuur om de in zijn tijd ook de internationaal populaire rol van landsvader te vervullen.

Om de gedachten te bepalen is het nuttig de vraag te stellen wat er gebeurd zou zijn wanneer niet Willem I maar Willem II in 1815 zou zijn aangetreden. Die had niet in Leiden maar in Oxford gestudeerd en had veel van zijn vormende jaren in de Duitse landen doorgebracht. Volgens zijn biograaf Bornewasser was deze avonturier een 'verengelse gevechtsofficier met Duitse scholing'. Volgens de ene bron sprak hij bij officiële gelegenheden met een Engels, volgens een andere met een Duits accent, maar Nederlands klonk het in ieder geval niet.¹³ Hij was ook niet als Willem I met een ingetogen Pruisische prinses getrouwd maar met een Romanov die gewend was aan het overdadige Russische hofleven. Zelf had Willem II ook niet veel op met de stijve Hollanders en prefereerde hij het Zuid-Nederlandse Brussel waar men meer aan monarchie en hofleven gewend was. Johannes Bosscha, de niet zeer vooruitstrevende maar wel nuchtere auteur van een enkele jaren na de dood van Willem II verschenen biografie, is te beschouwen als een exponent van het deftige Nederlandse establishment. Deze militaire deskundige en ex-minister liet er geen misverstand over bestaan dat de koning een verre van ideale vooropleiding had. 'Gelukkig is de Vorst', schreef hij, 'die in zijn jeugd het Land heeft lief gekregen waarover hij eenmaal het bewind zal voeren. Hij alleen kan eenigszins nabij komen aan het ideaal van den volmaakten Regent.' Voor Willem II was

het tijdperk van de Camera Obscura (Utrecht 1993) 166.

12 Jaap van Osta, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw. Het Britse en Duitse model* (Alphen aan den Rijn 1982).

13 J.A. Bornewasser, 'Koning Willem II' in: Coen Tamse ed., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (1979; Utrecht 1996) 280 en 300; Johannes Bosscha, *Het leven van Willem den Tweede* (Amsterdam 1852) 622; de volgende gegevens zijn aan deze twee studies ontleend, de citaten zijn uit de laatste, pagina's 5, 7,

Nederland helaas 'een vreemd land', waarvan hij volgens Bosscha noch het 'volksleven' kende, noch de taal, en dat was toch 'eene onschatbare gave voor een Vorst van een Volk, 't welk de taal beschouwt als de spiegel zijner nationaliteit.' Bosscha vraagt zich ook meer dan eens af waar Willem II toch zijn voorkeur voor zwier, vertoon en theater heeft opgedaan. Is het misschien bij de academische plechtigheden in Oxford, of in Spanje tijdens de avontuurlijke strijd tegen Napoleon? Het is in ieder geval iets dat voor de deftige Hollandse burger Bosscha verklaring behoeft.

Ongetwijfeld zou Willem II na 1815 meer weerstand hebben moeten overwinnen dan Willem I, die zo gemakkelijk in het wereldbeeld van de verlichte of iets minder verlichte Nederlandse burger was in te passen. Ondertussen legde de gelegenheidspoëzie van zijn tijd aan Willem I voor alle zekerheid wel duidelijk uit dat hij maar beter kon blijven voldoen aan het ideaalbeeld dat er van hem geschetst werd. Hier treedt in zekere zin al het mechanisme in werking dat bij Willem III pregnant naar voren zou komen. Terwijl iedereen wist dat Willem III nu niet bepaald een ideale constitutionele vorst was, werd hij toch geprezen om zijn constitutionele plichtsbetrachting: het was een manier om hem in het gareel te houden. Iets dergelijks gold ook voor de lof voor Willem I, met dat verschil dat hij veel meer leek op het culturele beeld dat er van hem werd geschetst. Voor de deftige burgerij was op dat moment de constitutie van minder belang dan de naar haar smaak herkenbaar nationale en burgerlijke invulling die Willem aan zijn koningschap gaf. Voor de koning aan de andere kant was – buiten de internationale situatie – de deftige burgerij eigenlijk vrijwel de enige factor waarmee hij rekening moest houden. De volksmassa had niet veel invloed. Zelden hebben politiek en bestuur in Nederland zo op een eiland verkeerd als in de eerste decennia van het koninkrijk. De oude kanalen om politieke druk uit te oefenen waren verdwenen en de nieuwe constitutionele werden nog maar nauwelijks gebruikt.¹⁴ Tijdens de Republiek had de bevolking vooral op crisismomenten flinke druk uitgeoefend op het politieke bestel. Dat ging dan niet met formele middelen maar met ketelmuziek en directe actie. Dit aspect van politiek is in de eerste decennia van het koninkrijk amper aanwezig geweest en in die situatie was het koningschap niet sterk populistisch maar vooral een stut voor burgerlijke beschaving.

215.

14 Vgl. Remieg Aerts in Piet de Rooy e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke*

Dat veranderde onder Willem II. Toen Willem II in 1840 aantrad was het koningschap niet nieuw meer. Het was in plaats van een aanslag op de deftig burgerlijke cultuur veeleer een garantie ervan gebleken. Onder meer de financiële problemen als gevolg van de dure legers die de koning na 1830 tegenover België overeind wilde houden, maakten de constitutionele kwestie nu nijpend. De liberale burgerij stelde in het midden van de negentiende eeuw in feite tegenstrijdige eisen aan de monarch. Hij moest enerzijds constitutioneel vorst zijn, wat vooral betekende dat hij in de politiek niet zelfstandig zou opereren, maar anderzijds moest hij burger zijn, en een van de belangrijkste eisen aan de burger was juist een actieve en zelfstandige maatschappelijke rol. Van de bekende conservatief-liberale Engelse commentator Walter Bagehot die in de jaren 1860 van de monarch vooral een representatieve rol vroeg, is dan ook wel gezegd dat hij de vorst eigenlijk de positie toewees die in het maatschappelijk leven aan de vrouwen uit de burgerij toeviel.¹⁵ Zoals van de vrouw in het gezin verwacht werd dat zij de maatschappelijke positie van haar man toonde en bewaakte, zo zou de monarchie die rol in het *nationale* gezin moeten vervullen. Het behoeft geen betoog dat veel monarchen niet voor deze rol voelden en de invoering van werkelijk constitutionele verhoudingen vond dan ook in verschillende landen plaats onder kortregerende betrekkelijk zwakke koningen. William IV was daar in Engeland het voorbeeld van, Willem II in Nederland. Willem II veranderde nogal eens van politieke mening. Het zou een aanwijzing kunnen zijn dat hij politiek niet erg interessant vond. Hij wilde natuurlijk wel een belangrijke positie bekleden, maar zocht die anders dan zijn vader niet alleen in bestuur maar ook in publiek optreden en demonstraties van koninklijke pracht en zwier.

In het jaar waarin Thorbecke's grondwetsherziening werd aangenomen en de politieke positie van de monarchie precies leek te worden vastgesteld, bleek bovendien dat de monarch behalve symbool van burgerlijke beschaving in de negentiende eeuw nog iets heel anders kon zijn. In het onrustige jaar 1848 werd Willem II bestookt met de wensen van radicale opposanten van het bestaande burgerlijke regime. De koning werd uitgenodigd zich als 'volkskoning' bij zijn eenvoudige onderdanen aan te sluiten en het heft in eigen hand te nemen. Veel openlijker dan in burgerlijke gedichten gebeurde, werd hier gewerkt met de carrot en de stick. Als volkskoning zou Willem II op grote steun kunnen rekenen, maar als hij zich

niet tot die rol zou laten verleiden, dan was hij even verderfelijker als zijn entourage, en had hij zelf ook afgedaan. Maar het offensief was duidelijk, zoals in een van de oppositionele bladen te lezen viel: 'wij zeggen het zonder vleierij, Willem II bezit een edel hart en eigenschappen die hem tot een' der beste Koningen zouden maken, indien hij niet door Raadslieden, ministers zeggen wij, omringd ware, die den band, welke de Natie aan den Koning hecht, losrukken, die hem beletten de stem zijner onderdanen te hooren, en den toegang voor deze tot hem, als het ware, te versperren'.¹⁶ Hier komt het klassieke motief naar voren van de goede koning die omringd wordt door slechte raadgevers. Deze vorm van politieke argumentatie is veelal afgedaan als primitief en onvolwassen, een naieve en mythische gedachte van een reddende koning die het gewone volk te hulp snelt. Misschien is het toch meer dan dat. Ontegenzeggelijk gaat de gedachte terug op oudere voorstellingen van de goede koning en duidelijk is ook dat ze niet in overeenstemming te brengen is met parlementaire vertegenwoordiging. Die parlementaire vertegenwoordiging was echter op dat moment volop in discussie en de wetten en grondwetten waarover daar gesproken werd, waren noch voor de koning noch voor het gewone volk iets om naar uit te zien. Koning en volk hadden dus in zekere zin vergelijkbare belangen. De koning was voor de gehele bevolking een herkenbaar symbool dat dus op allerlei momenten en met allerlei bedoelingen ingezet kon worden. Het idee van de volkskoning werd gebruikt om Willem II te bewerken, maar misschien vooral om een politiek protest onder woorden te brengen. De ambivalentie die er bovendien uit spreekt tegenover de koning – niet alles wat hij doet is welgedaan, en als hij het helemaal verkeerd doet, moet hij maar weg – maakt duidelijk dat het met de naieviteit wel meeviel.

Nog dertig jaar later klinkt de gedachte van de volkskoning door in protesten van Amsterdamse arbeiders. Ook hier weer de ambivalentie van dreiging aan de koning als die niet aan de protesten tegemoet komt, maar anderzijds ook hoge verwachtingen: 'Amsterdammers je vrijheid wordt je ontnomen *Algemeen Stemrecht* dan kun jelui den Koning uitroepen als Souvereine vorst die zal jelui je vrijheid weerom geven!!'¹⁷ Ook hier is de gemeenschappelijke tegenstander van koning en volk het bourgeois parle-

15 Kuhn, *Democratic royalism*, 28-29.

16 M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967) 240.

17 Jacques J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen

ment. Enkele arbeiders gingen ook werkelijk op audiëntie bij de koning – dat was toen Willem III – maar die moest niets van hen hebben. Dezelfde gedachte inspireerde ook Multatuli in zijn veldtocht tegen het liberalisme en speurtocht naar een koninklijk regime dat beter aan de wensen van het volk tegemoet zou komen.¹⁸

Nogmaals: hoe naïef was dit? Hoe kon men van de koning ook maar enige steun verwachten? Laat ik antwoorden met een tegenvraag. Hoe kon Thorbecke van de onberekenbare en bovendien reactionaire Willem III ook maar enige steun verwachten voor zijn constitutionele politiek? En toch verdedigde Thorbecke de constitutionele monarchie tot aan het eind van zijn leven – toen alle illusies over Willem III, mocht hij die al ooit gekoesterd hebben, hem wel ontnomen waren. En het ging daarbij idealiter niet om een constitutionele monarchie zoals wij die kennen, waarin de vorst maar weinig directe politieke betekenis heeft, maar om 'zelfstandigheid der monarchische regering' in de woorden van Thorbecke.¹⁹ Omdat ministeriële verantwoordelijkheid voor Thorbecke voorop stond, is niet geheel duidelijk hoe die er in de praktijk had moeten uitzien, te meer omdat hij te maken had met de onmogelijke Willem III. Maar voor mijn betoog is iets anders van belang. Op een bepaalde manier beschouwd nam Thorbecke een vergelijkbare ambivalente positie in tegenover de monarchie als de Amsterdamse arbeiders. Hij had de monarchie nodig voor zijn politiek – om te voorkomen dat het parlement oppermachtig werd moest het koningschap een soort tegenwicht bieden – en schetste daarom een ideale vorst. De reël bestaande monarch accepteerde hij niet zonder meer, en velen meenden daarom aanvankelijk zelfs dat hij republikein was. Het verschil met de Amsterdamse arbeiders was dat Thorbecke in het centrum stond van het politieke systeem en zijn ideeën dus veel minder wereldvreemd en utopisch klonken dan de hunne. Dat laat echter onverlet dat ook Thorbecke met de situatie van het jaar 2000 ontevreden zou zijn: die zou in zijn ogen parlementaire almacht in plaats van het evenwicht van de constitutionele monarchie hebben betekend.

1973) 245.

18 Piet de Rooy, 'De staat verdrukt, de wet is logen' in: Van Sas en Te Velde ed., *Grondwet*; Wessel Krul, 'Multatuli en Busken Huet als critici van de democratie. Rondom de politieke crisis van 1867' in: Dick Pels en Henk te Velde ed., *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000).

19 J.R. Thorbecke, 'Narede' in: Idem, *Parlementaire redevoeringen 1865-1866* (Deventer 1870) xii; uitgebreider over de doctrinair-liberale gedachten in dit opzicht Henk te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk

Nog een voorbeeld, nu van veel later. Nog in 1939 wilde een Nederlandse premier een kamermeerderheid trotseren en rechtstreeks aan de koningin gehoorzamen. Nadat Colijns vierde kabinet was gevallen, was er geen kamermeerderheid te vinden voor een vijfde. Toch formeerde Colijn zijn vijfde kabinet dat vervolgens meteen door de Kamer naar huis werd gestuurd. En welk argument gebruikte Colijn om zijn actie te rechtvaardigen? Koningin Wilhelmina had hem een (formatie-) opdracht gegeven en, zei Colijn, dan gehoorzaam ik want 'ik ben nu eenmaal soldaat'.²⁰ Natuurlijk zei Colijn dit vooral omdat het hem goed uitkwam en het is zelfs de vraag of hij zijn eigen woorden geloofde, maar het is interessant dat hij juist het beroep op de vorstin gebruikte om zijn ministeriële ambities te handhaven en zijn voorbehoud tegenover de parlementaire democratie te uiten. Het was in feite een allesbehalve naieve poging om de kroon te gebruiken tegen de democratie. Al enkele jaren eerder had Colijns vertrouweling Gerretson hem aangespoord een 'koninklijk kabinet' te formeren dat zich tegenover de Kamer met steun van de vorst zouden moeten handhaven.²¹ In de jaren dertig was zo'n gedachte alleen te vinden aan de (uiterste) rechterzijde van het politieke spectrum. In de negentiende eeuw lag dat anders. Een populistisch beroep op de koning kon bij het toen beperkte kiesrecht even goed een steun voor democratisering als voor autocratisch gezag inhouden.

De politieke betekenis en symboolwaarde van de monarchie waren in de negentiende eeuw ambivalent. Dat blijkt ook uit het beroep dat orthodoxe protestanten bij verscheidene gelegenheden op de koning hebben gedaan om wetgeving tegen te houden. De Aprilbeweging van 1853 deed een beroep op Willem III dat directe politieke gevolgen had. Hoewel het doel van de beweging – het voorkomen van de installatie van katholieke bisschoppen – niet werd bereikt, viel toch de regering-Thorbecke. Vijfentwintig jaar later, bij het petitionnement van 1879 tegen de liberale schoolwet van Kappeyne lag dat anders. Koning Willem III had zich inmiddels bij zijn grondwettige positie neergelegd en de kans dat een volkspetitionnement de koning zou verleiden het parlement te trotseren was vrijwel nihil. Nog in het interbellum hielden antirevolutionairen vol dat de koning best zijn handtekening aan de wet had kunnen weigeren²²,

en de Grondwet van 1848' in: Van Sas en Idem ed., *Grondwet*.

20 G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie III* (Leiden 1933) 908, tegenover Schouten die het niet met hem eens was.

21 C. Gerretson, *Koninklijk kabinet of dictatuur? Open schrijven aan Dr. H. Colijn*

maar de betekenis van het petitionnement was toch vooral symbolisch.

Meteen na afloop werd een gedenkboek vervaardigd.²³ Het volk wenste met het petitionnement 'het beklemd hart voor zijnen koning te ontlasten', het wilde kortom stoom afblazen. Het antirevolutionaire werkliedenverbond Patrimonium zinspeelde vervolgens op de band tussen vorst en volk: 'Sinds meer dan drie eeuwen zoekt Neêrlands Christenvolk, en onder hen niet het minst de werklieden, tegen den klemmenden druk eene toevlucht bij Oranje.' Zorgvuldig werd de reactie van de koning bij de aanbiedingsrede genoteerd. 'Met de meeste aandacht luisterde de Koning naar deze toespraak, en meermalen gaf Z.M. luide teekenen van instemming. Het antwoord des Konings was treffend in de hoogste mate. Het welde uit de volle borst eener sympathieke overtuiging, werd met den gloed en den ernst van het hoog belang der zaak wegslepend uitgesproken, in bewoordingen zooals deze Oranjevorst het geheim bezit tot zijn volk te spreken.' En toen Willem III de wet toch had ondertekend, wist Abraham Kuyper waaraan het lag: 'De Koning, die persoonlijk wel niet in de quaestie zal zijn doorgedrongen en goedgegetrouwig is van natuur, heeft zich op de eerlijkheid zijner raadgevers verlaten.' En die raadgevers waren natuurlijk niet eerlijk, wat kon men anders van liberalen verwachten? Kuyper gebruikt hier het topos van de goede koning die door slechte raadgevers omringd wordt, zoals radicalen dat in 1848 ook hadden gedaan. Dit was geen naïeveteit maar een politieke actie die vorst en volk gezamenlijk tegenover het parlement plaatste. Het argument daarvoor was dat het recht uiteindelijk boven de (parlementaire) meerderheid moest gaan, maar vooral dat de koning de wens van de 'meerderheid' moest stellen tegenover het parlement dat door het beperkte kiesrecht slechts een minderheid van de bevolking vertegenwoordigde.

Koning Willem III. Uit: Lammers, *Het Huis van Oranje*.

nopens een actueel vraagstuk van staatkunde en staatsrecht (Den Haag z.j.).

22 J.W. Noteboom, 'Vraag en antwoord', *Antirevolutionaire Staatkunde* IV (1928) 536-540.

23 Bij het volgende N.M. Feringa ed., *Gedenkboek betreffende het volkspetitionnement*

Het petitionnement betekende niet dat Kuiper en de zijnen onvoorwaardelijk de monarchie steunden. Kuiper heeft bij herhaling zijn voorkeur voor een republiek uitgesproken, en beleed luidkeels zijn bezwaren tegen voortzetting van het Oranjeslacht via de vrouwelijke lijn.²⁴ Volgens Wilhelmina was hij eigenlijk republikein en wilde hij het liefst president worden van een calvinistische republiek.²⁵ De monarchie kon als symbool een belangrijke steun in de rug van Kuipers partij zijn met zijn aanhang van orthodoxe protestanten die zich geen politiek zonder Oranje konden voorstellen. Maar de werkelijk bestaande monarch was voor Kuiper net zo'n obstakel als die al voor Thorbecke was geweest. Juist vanwege de grote emotionele betrokkenheid bij Oranje onder zijn achterban, nam Kuiper, om zelf politieke speelruimte te houden, enige afstand tot de regerende vorsten en legde hij het accent op de historische Oranjes die niets meer terug konden zeggen. In 1897, dus kort voor de inhuldiging van Wilhelmina, zei Kuiper: 'Men spreekt in allerlei kringen tegenwoordig van liefde voor het Huis van Oranje, een liefde die hoofdzakelijk daarop drijft, dat deze vorstin onze Koningin is en omdat men haar een lief meisje vindt. Die liefde tot Oranje is zonder wortel, die moderne Oranjeliefde wordt beheerscht door bijomstandigheden. Maar hij die historische aansluiting heeft aan het leven onze vaders en weet, wat in vroeger dagen Oranje voor Nederland geweest is, heeft die liefde tot Oranje in het levensbloed.'²⁶

Kuiper was met kennisgeving afwezig bij de inhuldiging van Wilhelmina. Hij verzette zich tegen de 'moderne Oranjeliefde' die niet van anti-revolutionaire maar vrijzinnig-liberale makelij was. Als de vorst zich na grote branden of watersnood aan de getroffen bevolking getoond had, was in de negentiende eeuw altijd gebleken hoe weinig ervoor nodig was om de populariteit van het vorstenhuis te activeren; dat was zelfs al onder Lodewijk Napoleon gebleken.²⁷ Tot in de jaren 1870 werd dit echter niet systematisch georganiseerd. Onder Willem I was er wel wat vanuit de staat gedaan en bij hoogtijdagen was dat ook nadien gebeurd, maar veel was het niet. Nu veranderde dat. Festiviteiten werden georganiseerd, verenigingen werden opgericht, alles werd aangegrepen om Oranje in het zonnetje te zetten.²⁸

(Amsterdam 1878); citaten van 1, 19, 31, 157.

24 Zie bijv. H. te Velde, 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden". Emma en het imago van Oranje' in: C.A. Tamse ed., *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 171.

25 Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) 346.

Nieuwstraat
Prentkaart van een feestelijk bezoek van koningin Wilhelmina aan Deventer, 22 augustus 1900. Uit: Lammers, *Het Huis van Oranje*.

Naast de opkomst van het particulier initiatief was er ook de zorgvuldige planning. Door de dood van Willem III was de datum van de inhuldiging van Wilhelmina lang van tevoren bekend en kon er veel georganiseerd worden, maar er is in het algemeen een patroon zichtbaar van toenemende zorgvuldigheid in de planning van koninklijke reizen en bezoeken.²⁹ Dit alles was de uitdrukking van een grote sociaal-politieke verandering. Het einde van de negentiende eeuw zag het begin van overheidsbureaucratie van enige betekenis en het ontstaan van buitenparlementaire politieke partijen en georganiseerde sociale bewegingen. De partijen en bewegingen legden incidenteel en ongeorganiseerd volksprotest vast in organisaties en gaven vaste vorm aan wat daarvoor diffuus en voor meer uitleg vatbaar was geweest.³⁰ Feitelijk gebeurde dat ook met de Oranjeaanhang.

26 W.F.A. Winckel, *Leven en arbeid van Dr. A. Kuyper* (Amsterdam 1919) 306.

27 Een uitgewerkt voorbeeld bij E. van Heuven-Van Nes, 'Willem III en de watersnoodramp van 1861', *Jaarboek Oranje Nassau Museum* (1993).

28 Zie o.m. Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) hfdst. V.

29 Voor de provincie Groningen heeft Eric Keizer dit onderzocht in het ongepubliceerde werkstuk 'Een onbeschrijflijk gevoel van liefde, eerbied en belangstelling. Koninklijke bezoeken en gedenkdagen in de provincie Groningen in de 19e eeuw' (Groningen 1998).

Vanaf de jaren 1880 was er vooral nog één terrein waarop Oranje een binnenlands-politieke werking had: als antisocialistisch symbool. Tot die tijd hadden radicale arbeiders soms een beroep gedaan op de vorst en was Orangisme niet per se antisocialisme, alleen al om de simpele reden dat er nog geen grote socialistische beweging was. Na de jaren 1870 verdween het beroep op de 'volkskoning'. Dit is een internationaal verschijnsel. De Duitse socialistenleider Lassalle trachtte tot overeenstemming te komen met Bismarck. Hij was een bohémien die met zijn eigen carrière bezig was en er niet van hield arbeiders de hand te schudden, maar op de achtergrond speelde ook bij hem de gedachte van de goede volkskoning een rol, de gedachte dat hij de vorst in de richting van de arbeidersbeweging zou kunnen duwen.³¹ De latere sociaal-democratie moest niets van deze manoeuvres hebben; een echo ervan vindt men nog wel in links-liberale geschriften rond 1900 van Friedrich Naumann waarin een democratisch leiderschap door de keizer wordt bepleit.³² Dit vertoont overeenkomsten met geïsoleerde links-liberale geluiden in Nederland. Het zou zo mooi zijn, werd een enkele keer betoogd, als een 'op den breeden grondslag der democratische beginselen gegrond koningschap' zou ontstaan, omdat 'ten spijt van elke tijdelijke en voorbijgaande vervreemding, de groote menigte des volks de hoop niet kan prijs geven, dat elke verlossing en elke vernieuwing van het geliefd Oranjehuis moeten komen'.³³ Maar het laken tussen socialisme en monarchie was nu doorgesneden. Op heel concreet niveau kan men dat zien in Amsterdamse volksbuurten, van oudsher haarden van zowel orangisme als van sociaal protest. Tot de jaren 1870 kon dit vrij goed samengaan, maar daarna moest men een keuze maken: het was niet mogelijk orangist en tegelijk socialist te zijn. Lidmaatschap van organisaties legde bovendien de keuzes voortaan ondubbelzinnig vast.

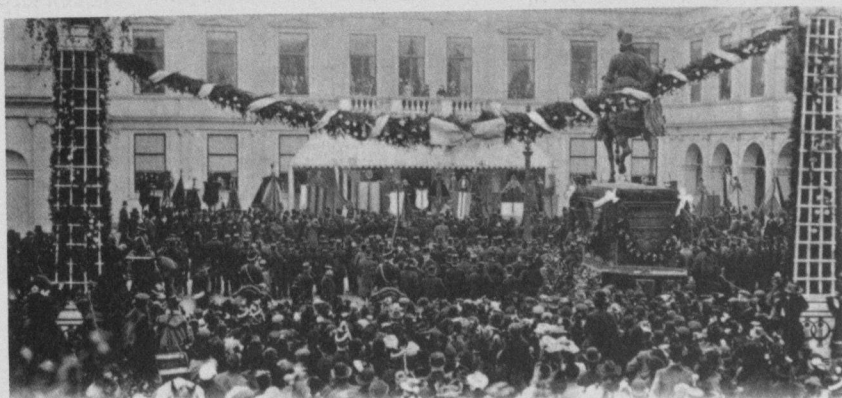
Twee vormen van Oranjeliefde voerden nu de boventoon. Aan de ene kant was er de vrijzinnige variant, een soort middenstanders-orangisme dat het publiek een verzetje wilde bieden – omdat dat goed was voor de gemeenschap en misschien ook wel voor de omzet. Aan de andere kant ontwikkelde zich de strengere orthodoxe variant waarin, soms wat krampachtig, een historisch-ideologische lading aan de feesten werd gegeven. De

30 Zie bijv. Henk te Velde en Hans Verhage, 'Inleiding' in: Idem ed., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 5.

31 Shlomo Na'aman, *Lassalle* (Hannover 1970).

32 F. Naumann, *Demokratie und Kaisertum. Ein Handbuch für innere Politik* (Berlijn

intense polarisatie tussen rood en oranje was overigens iets van de jaren 1880 en 1890 met een uitloop tot 1918, maar Oranje bleef vooral een stut voor de bestaande verhoudingen. De politieke ambivalenties van Oranje waren grotendeels voorbij.

7 Februari 1901, de dag dat koningin Wilhelmina en prins Hendrik trouwden. De menigte juicht het paar toe op paleis Noordeinde. Uit: Lammers, *het Huis van Oranje*, blz. 43.

Gedurende de negentiende eeuw hadden verschillende groepen een beroep gedaan op Oranje. De volkskoning, de constitutionele monarch, de koning van het *God, Nederland en Oranje*, op een bepaalde manier beschouwd waren het allemaal in de woorden van Algra geen mythes die betoverden maar historische ideeën die richting gaven. Ze waren allemaal uitingen van de strijd over de interpretatie van de monarchie. Daaraan nam natuurlijk de monarch zelf ook deel. Nog toen in november 1918 een revolutie op tilt leek, speelde Wilhelmina met gedachten die bij het volkskonningschap aansloten. Bij zich zelf overwoog zij of zij met het 'volk mede zoude kunnen gaan' als de politici niet ver genoeg gingen om de onrust te overwinnen. Zij wilde daarbij dan eventueel een beroep doen op de 'herinnering' aan Oranje als de 'voorvechter' van 'vrijheden'.³⁴ Het bleef bij krabbels op papier, maar die waren toch een echo van de gedachten over het volkskonningschap en deels een eigen bijdrage daaraan.

Oranje was in de negentiende eeuw soms aanleiding geweest voor een ongecompliceerd volksfeest en soms symbool of kristallisatiepunt voor sociaal of politiek protest. De nieuwe organisatie woede ontnam aan Oranje

1900).

en de monarchie een groot deel van de politieke ambivalentie die haar had aangekleefd. In de negentiende eeuw bemoeide de massa van de bevolking zich alleen met plaatselijke aangelegenheden, maar als zij in crisissituaties protesten wilde laten horen, was de koning als symbool en zichtbaar aanspreekpunt van groot belang. De Kamer sprak niet tot de verbeelding en deed weinig dat het dagelijks leven van de bevolking rechtstreeks raakte en zodra men zich politiek wilde uiten boven het lokale niveau ging dat vaak met een beroep op de koning dat vooral de bedoeling had van protest, niet zozeer van constructieve oplossing. De Oranjevorst was daarbij meer politiek dan nationaal symbool (zoals vanaf het eind van de eeuw) en nam in Nederland de mythische plaats in van garantie van de volksovrijheden die de massa in Engeland aan het Parlement toedichtte. De ontwikkeling naar een volledige parlementaire democratie lijkt achteraf zo logisch dat alles wat daar buiten valt aan het oog wordt onttrokken. Maar alleen al de verschillende interpretaties van de monarchie leren dat die ontwikkeling veel dubbelzinnigheden kende.